

”כיבוד עשו לאביו יותר ממני”

ראשי פרקים

- א. מדרש דברים רבה
- ב. על הפתיחתא
- ג. שכר מצות כיבוד אב ואם
- ד. והקryn קיימת לו

א. מדרש דברים רבה

מדרש דברים רבה מרשים את הקוראים בו במבנהו המשוכלל ובאחידותו הפנימית. עורכו האנונימי של החיבור, בן המאה השישית או השביעית, בנה אותו מעשרים ושבע יחידות, המקבילות לחלוקת התורה לסדרי קריאה על פי אחד ממנהגי הקריאה בתורה בארץ-ישראל של תקופת חז"ל, כשבכל יחידה ויחידה עלה בידו להציע מבנה משוכלל מבחינה ספרותית ונושא מתפתח ומעמיק מבחינה רעיונית¹. כזו היא היחידה המצויה במדרש דברים רבה, פרשה א, סימנים טו-כ, והמוקדשת להוראת ה' למשה, "רב לכם טוב את ההר הזה פנו לכם צפונה" (דברים ב, ב), ובמה שמשמע ממנה. כפי שנראה מניתוח הטקסט, שאלת כיבוד הורים שכיבד עשו את אבותיו² היא שאלת מפתח בדיון המתפתח לנגד עינינו ביחידת המדרש האמורה.

-
1. לדברים מסכמים אחרונים על מדרש דברים רבה ראו את עבודתה של תלמידתי: ז' נויברגר (קלר), מדרש דברים רבה הנדפס – טיבו ומקומו במערכת ספרות התנחומא-ילמדנו, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים 1999. ושם גם דיון בטיבו של כתב-היד הנזכר להלן בהערה 5 ודברים נאים רבים על הפתיחתא הנדונה במאמר זה.
 2. המקורות מחליפים באורח חופשי בין לשון כיבוד 'הורים', 'אבות', 'אב' או 'אב ואם'. לדידנו בהקשר זה הכל אחד הוא.

דברים שאין להם שיעור
מכון צומ"ת, אלון שבות תשס"ה

ב. על הפתיחתא

עורכו של מדרש דברים רבה בנה את היחידה האמורה, כמנהגו בשאר היחידות שבמדרשו, משורה של פתיחתאות (סימנים טו, טז ו-יז), אשר בעקבותיהן הוא מפתח נושא מרכזי באופנים שונים (בסימנים יח-כ), ומגיע מתוך כך לדברי סיום וחתימה חגיגיים שבהם הוא נפרד מקוראיו. הפתיחתאות שבראש היחידה הן שלוש במספר אך הן עשויות משני סוגים נבדלים: שתי פתיחתאות שבראשן פסוק (סימנים טז-יז) ופתיחתא אחת, שבאה לפנייהן, אשר בראשה שאלת הלכה. נבאר תחילה את טיבה של הפתיחתא כדי להבהיר את מיבנה, תכניה ומגמתה של צורה ספרותית נפוצה זו³.

מתברר כי בתקופת חז"ל, ובארץ-ישראל דווקא, נהג הציבור היושב בבית הכנסת לשמוע ביום השבת, בחגים ובימים מיוחדים אחרים, כגון ראשי חודשים או חנוכה, דרשה שנאמרה לפני קריאת כתבי הקודש (התורה, ההפטרות או המגילה), דרשה שהמחקר מכנה אותה בשם "פתיחתא". הפתיחתא היא יחידת-טקסט קצרה יחסית, אשר עקרון היסוד שלה הוא המתח הנוצר בין ראשיתה לבין סיומה, שכן הפתיחתא מסתיימת דרך קבע בפסוק הראשון שעומד הציבור לקרוא לאחר אמירתה, ואילו בראשה בא פסוק או באה שאלה הלכתית שאינם נראים ממבט ראשון כקשורים אל הפסוק העומד בסופה. הקהל ידע מן הסתם מה הוא הפסוק שאליו חותר הדרשן, אך משהחל הדרשן בדבריו העסיקה את מחשבתם של שומעיו גם השאלה כיצד יקשר בסופו של דבר בין פסוק 'רחוק' מעניין הקריאה, או בין שאלה הלכתית שאיננה נראית ממין העניין, לבין הפסוק שאליו הוא חותר. ככל שעלה בידו של הדרשן לבחור בפסוק או להציג שאלה הנראים בלתי-קשורים אל פסוק היעד שבסוף הפתיחתא, כן גדלה מן הסתם התעניינותו של הציבור, ואף הנאתו, מקישור זה שבין הרחוקים. בידינו למעלה מאלפיים פתיחתאות המפוזרות במדרשי חז"ל – עדות לפופולריות הרבה שסוג ספרותי זה זכה לו. ואם נקבל את דעותיהם של החוקרים הסבורים, כי השאלה העומדת בראש פתיחתאות היתה פעמים רבות שאלה אמיתית שנשאלה מן הקהל, מבלי שהדרשן ידע מראש מה יישאל, הרי שבכך הגדלנו את המתח

3. על הפתיחתא ראו עוד י' היינמן, דרשות בציבור בתקופת התלמוד, ירושלים 1974, עמ'

שאמירת הפתיחתא בציבור עוררה בקרב שומעיה והוספנו לה מימד נוסף של יופי והפתעה.

ג. שכר מצות כיבוד אב ואם

נזכיר עוד שהפסוק "רב לכם סב את ההר הזה" שימש במנהגים שונים של בני ארץ-ישראל כפסוק הפותח את קריאת התורה באחת משבתות השנה, על פי מחזור הקריאה המכונה באופן בלתי מדויק בשם "המחזור התלת-שנתי"⁴, והיחידה במדרש שאנו דנים בה כאן בנויה כולה סביבו.

במקרה שלנו הביא עורך המדרש תחילה פתיחתא הפותחת בשאלה, אשר מן התשובה עליה צריך הדרשן להגיע, לגלגל ולחרוז, אל הפסוק "רב לכם סב את ההר הזה", וזה עניינה⁵:

[סימן טו]: הלכה. אדם מישראל שהוא זהיר בכיבוד אב ואם, מהו שכרו?

כך שנו רבותינו: 'אלו דברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא – כיבוד אב ואם וגמילות חסדים וכו' (משנה פאה א, א).

אמר ר' אבהו: שאלו תלמידי את רבי אליעזר הגדול: אי זהו כיבוד אב ואם? אמר להם: צאו וראו מה עשה דמה בן נתינה באשקלון, והיתה אמו חסרת דעת והיתה מסטרתו [=סוטרת לו] בין חבריו ולא היה אומר לה אלא דיך אמי. אמרו רבותינו: פעם אחת באו חכמים אצלו ליקח הימנו אבן אחת טובה שנאבדה מכלי כהן [בכתב היד: כהן גדול!] שהיה דר באשקלון, ופסקו עמו באלף זהובים. נכנס ומצא רגלו של אביו פשוטה על

4. על מחזורי הקריאה בתורה בארץ ישראל הקדומה נכתב רבות. ראו למשל: י' היינמן, "המחזור ה'תלת שנת' ולוח השנה", בתוך: עיוני תפילה (בעריכת א' שניאן), ירושלים תשמ"א, עמ' 103-109. על השימוש בדברים ב, ב כהתחלת קריאה בתורה במנהגים רבים ראו למשל: ע' פליישר, פיוטי האנונימוס, ירושלים תשל"ד, עמ' 37.

5. הטקסט מתוקן בכמה מקומות על פי כתב יד פרמא-פלטינה 3122. תודתי לגב' איילת לזרובסקי שהעתיקה אותו עבורי בדקדנות והושיטה לי עזרה רבה בכתובת המאמר. כאן המקום להודות גם לקתדרה במדעי היהדות על שם פרופ' יצחק בקר המסייעת לעבודתי המדעית באוניברסיטה העברית.

התיבה שהיתה אבן טובה בתוכה, והיה ישן ולא ביקש לצער ויצא לחוץ ריקם. כיון שלא הוציאה, כסבורין שמבקש מהן יותר, והעלו דמיה י' אלפים זהובים. כשניעור אביו משנתו, נכנס והוציאה להן. ביקשו ליתן לו י' אלפים זהובים. אמר להם: חס ל', איני נהנה משכר אבותי, אלא בדמים הראשונים שפסקתי עמכם, אלף זהובים, כך אני נוטל מכם. ומה שכר נתן לו הקב"ה? אמרו רבותינו: באותה שנה ילדה פרתו אדומה, ומכרה יותר מ' אלפים זהובים. ראה כמה גדול כבוד אב ואם.

עד כאן הביא הדרשן כהדגמה לכיבוד הורים שני סיפורים הכרוכים בדמותו של נוכרי, איש אשקלון, דמה בן נתינה, שהצטיין בכיבוד אמו ואביו: לא פגע בכבוד אמו חסרת הדעת – מכאן; והעדיף להפסיד עסקה מסחרית מפתה ובלבד שלא יפגע בכבוד אביו – מכאן⁶. וכעת מגיע הדרשן למשפט המעביר אותנו מסיפורו של דמה בן נתינה אל דמות אחרת, אל עשו בן יצחק:

אמר רבן שמעון בן גמליאל: לא כיבד בריה את אבותיו כמו אני את אבותי, ומצאתי שכיבד עשו לאביו יותר ממני.

אין ספק שהמאמר מדהים בגילוי הלב שבו, כאשר בן נשיא ונשיא-לעתיד מודה כי סבר שאין גדולים ממנו בכיבוד הורים, עד שחזר אל סיפור עשו המקראי, ונתברר לו שעשו – המסמל בספרות חז"ל, כפי שנראה להלן בהרחבה, את הנוכרים – עלה עליו במצווה זו. והולך רבן שמעון בן גמליאל ומוכיח את דבריו, בחלקה השני של הפתיחתא, מסיפור רבקה ויצחק, עשו ויעקב:

כיצד? אמר רבן שמעון בן גמליאל: הייתי משמש את אבי בכלים צואים [=בגדים מלוכלכים], וכשהייתי הולך לשוק הייתי משליך אותן הכלים ולובש כלים נאים ויוצא בהן. אבל עשו לא היה עושה כן, אלא אותן כלים שהיה לובש ומשמש בהן את אביו הן מעולים. תדע לך, בשעה שיצא לצוד ולהביא לאביו שיברך אותו, מה עשתה רבקה שהיתה אוהבת את יעקב בנה? נתנה לו מטעמים ואמרה לו: לך אצל אביך וטול הברכות עד שלא יטול אותן אחיך. באותה שעה אמר לה יעקב: אמי, אין את יודעת שעשו

6. לא אעסוק בסיפור זה על מלוא ענייניו ומקבילותיו. בינתיים ראו: י' פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, תל אביב תשמ"א, עמ' 144-141; ע' סמואל, "כיבוד אב ואם של דמה בן נתינה", דרך אפרתה ג (תשנ"ג), עמ' 75-83.

אחי איש שעיר ואנכי איש חלק? שלא ירגיש אבי שאיני עשו, ואני מתבייש בפניו. מנין? שנאמר: "אולי ימושני אבי והייתי בעיניו כמתעתע והבאתי עלי קללה ולא ברכה" (בראשית כז, יב). אמרה לו: בני, אביך עיניו כהות ואני מלבשת אותך אותן כלים נאים שאחיד לובש ומשמש בהן את אביך, ואתה נכנס אצלו והוא אוזח בידך וסבור בך שאתה עשו ומברך אותך. ומנין? שנאמר: "ותקח רבקה את בגדי עשו הגדול החמודות אשר אתה בבית" (שם, טו), שבהן היה למוד לשמש את אביו, שנאמר "ותלבש את יעקב" (שם). לפיכך כשנכנס יעקב אצלו, מה יצחק אומר לו: "הקול קול יעקב והידים ידי עשו" (שם, כב). ברך אותו ויצא לו, ובא עשו ונכנס אצל אביו בקולי קולות. אמר לו: מי אתה משיח עמי בקול גדול? אמר לו: אני בנך בכורך עשו. כיון ששמע את קולו ידע שעשו הוא. אמר לו: בני, בא אחיך במרמה ויקח את ברכתך. באותה שעה התחיל עשו צווח ואומר: בא וראה מה עשה לי התם הזה, שכתוב בו "ויעקב איש תם יושב אהלים" (בראשית כה, כז)! לא די שצחק לי על שמכרתי לו את בכורתי, והנה עתה לקח ברכתי! הא למדת שהיה עשו משמש אביו וזהיר בכבוד אבותיו.

בפרפראזה ארוכה זו על הסיפור המקראי, המשובצת בציטוטים מפורשים ובלתי-מפורשים מן התורה, מוטעם כי תלונתו של עשו היתה על יעקב בלבד. אין הוא מאשים את אמו, על שהלבישה את אחיו בבגדיו שלו, ולא את אביו, על שלא בחן היטב מי עומד לפניו קודם שברכו. תלונתו היא על יעקב בלבד, ללמדך ש"היה עשו משמש אביו" בבגדים מכובדים ואף "זהיר בכבוד אבותיו".

ד. והקרן קיימת לו

ומכאן קצרה הדרך אל המאמר החותם את הפתיחתא:

אמר ר' יודן: כיון שבאו ישראל לעשות עמו [=עם עשו] מלחמה, הראהו הקב"ה למשה אותו הר שהאבות קבורים בו. אמר לו: משה, אמור להם לישראל: אין אתם יכולין להזדווג לו [=להילחם עמו]. עד עכשיו מתבקש לו שכר הכיבוד שכיבד את אלו שקבורין בהר הזה. מנין? ממה שקרינו בעניין "רב לכם סב את ההר הזה".

הפסוק "רב לכם סב את ההר הזה" מקבל כך משמעות חדשה ודרשנית: בזכות ההורים הקבורים בהר הזה, במערת המכפלה שבחברון, בזכות יצחק ורבקה,

מצווים בני בניהם להקיף את הר עשו ולא להילחם בצאצאי מי שכיבד את הוריו בצורה כה מופלאה. וכך הגענו כמעט מבלי משים אל הפסוק בספר דברים, שבו פתחה הקריאה בתורה באותה שבת שבה נדרשה הפתיחתא שדנו בה.

במקבילה למקום זה, במהדורתו של ליברמן למדרש דברים רבה (סימן יח)⁷ מצאנו דברים דומים, אך מפורשים יותר:

וכיון שבאו להר שעיר, אמר הקב"ה למשה: פורע גמולות⁸ אני, מי שהוא עושה טובה אני פורע לו, ועשו זה יש בידו מצוה אחת, שהיה מכבד את אביו, אף על פי שהיה רשע⁹ איני מקפח שכרו. אלא אני פורע לו שכרו ונותן לו שלווה בעולם הזה, כדי שלא יהא לו פתחון פה לעולם הבא, שנטל בידו שכרו. לכך אין אתם צריכין להתגרות בו, למה? שכבד את אביו. מנין? ממה שקראו בענין, שנאמר "רב לכם טוב".

מסתבר כי צאצאיו של עשו זכו לשלווה בעולם הזה בזכות המצווה האחת והיחידה שהיתה לאביהם, מצות כיבוד הורים, ושלווה זו הם ראויים לה כדי שלא יהיה להם פתחון פה לבקש את שכרה של המצווה בעולם הבא, שבו הם נדונים לחיים שאין בהם שלווה כלל. בשל כך אוסר הקב"ה על עם ישראל ועל משה להילחם בצאצאי עשו, כפי שמצאנו גם בפתיחתא שבה התחלנו את דברינו.

לא קשה לראות כי יותר משיש לדרשן עניין בבני עשו ההיסטוריים – אלו הנזכרים בספרים במדבר ודברים או שאר ספרי המקרא, כגון בנבואתו של עובדיה – עניינו ב'צאצא' נוסף שלו, אקטואלי, בן זמנם, הלא היא רומי, או גלגולה המאוחר יותר, ביזנץ הנוצרית. לעניין זה נשוב להלן, לאחר שנסיים לתאר בקצירת האומר את המשכה של היחידה במדרש דברים רבה, ההולכת

7. מדרש דברים רבה הגיע לידינו הן במהדורה המקובלת בדפוס המדרש והן במהדורה שפרסם ש' ליברמן בשנת ת"ש על סמך כתב יד המצוי באוכספורד.

8. "פרע גמולות" במשמעות של מתן שכר מצאנו פעמיים בלבד בספרותם של חכמים (הפעם השנייה נזכרת להלן). שורשו של הביטוי בהופעת תיבת "גמולות" במקרא (ישעיה נט, יח; ירמיה נא, נו) אך שם תמיד במשמעות שלילית, עניין של הענשה.

9. למעלה ממאתיים פעמים מצאנו את הכינוי "רשע" כנלווה לשמו של עשו בספרות חז"ל, מעל ומעבר למה שצירפו חכמים לדמויות אחרות שאינם מבני ישראל, כגון "פרעה הרשע" (כמאה פעם) או "המן הרשע" (כשמונים פעם).

ומפתחת את דבריה, והפעם על ידי הבאת פתיחתא נוספת, כזו הפותחת בפסוק וחותמת, כמקובל, ב"רב לכם סב את ההר הזה":

[סימן טז] דבר אחר: "רב לכם סב את ההר הזה". זה שאמר הכתוב "מי יובילני עיר מצור" (תהילים ס, יא) – זו רומי. ולמה דוד קורא אותה "מצור"? עיר שמצירה [=מציקה] ומבצרה¹⁰ לישראל. דבר אחר: "עיר מצור" – שמבוצרת מכל מקום, שאין אדם יכול לכבוש אותה... אמר ר' יוחנן: היה דוד מתאוה ואומר "מי יובילני עיר מצור", מי יתן שאפרע ממנה! אמר לו הקב"ה: דוד, ויכול אתה לה? אמר לפניו: ריבוננו של עולם, "מי נחני עד אדום" (תהילים, שם), אמר לפניו: מי שכבר השליטני על אדום הוא משליט אותי אף על זו סגיאין¹¹. ומנין ששלט דוד על אדום? שנאמר "וישם באדום נציבים" (שמ"ב ח, יד)... אמר ר' יהודה בר סימון: אמר לו הקב"ה: דוד, אני צריך לה לדורות, וכבר משה רבך בקש להזדווג בהן ואמרתי לו "רב לכם". רב יצוה לתלמידיו: "סב את ההר הזה".

כאן הדברים נאמרים בפירוש רב. תוך התעלמות מסדר האירועים ההיסטוריים¹², נאמר לנו כי כבר דוד המלך ביקש להעניש את רומי (את הביטוי 'עיר מצור' ככינוי לעיר זו מסביר דורש המדרש בצורות שונות), על יסוד אמונתו כי נצחונו על אדום יאפשר לו לגבור גם על עיר זו. תשובת האלוהים מפתיעה: "אני צריך לה לדורות" (או, כדברי המקבילה במהדורת ליברמן של מדרש דברים רבה: "אני מבקש לרדות בהן את עולמי"). אלוהים זקוק לרומי שתהא בבוא העת "שבט אפר", ועל כן נמנע לא רק מדוד לפגוע בה אלא אף קודם לכן, בימי משה, כשנאמר לו בעומדו אל מול בני עשו "רב לכם סב את ההר הזה". וכעת משה, הרב, מצווה את תלמידיו – את דוד מכאן ואת דור הדרשן ושומעי לקחו מכאן –

10. כנראה פירושו: מחזקת, מאמצת (מלשון מבצר), שהצרות שמביאה העיר על ישראל מחזקים אותם באמונתם. כך מכל מקום עולה מציטוט מדרשנו בילקוט שמעוני לתהילים, רמז תשעט.

11. נראה שנפל כאן שיבוש בטקסט. ראו בציטוט המדרש בילקוט שמעוני, שם: "זמנין סגיאין שלט דויד על אדום", ומשמעותו: פעמים רבות שלט דוד באדום.

12. מתי נוסדה רומי לפי חז"ל? מסורת ידועה (בבלי שבת נו ע"ב) קובעת כי "בשעה שנשא שלמה את בת פרעה ירד גבריאל ונעץ קנה בים, ועלה בו שירטון, ועליו נבנה כרך גדול של רומי". בעל הפתיחתא שלנו מדבר על קיומה של עיר זו עוד קודם לכן, בימי דוד, וכבר אז כמי שראוי היה להחריבה!

להימנע ממלחמה בעשו. עדיין לא הגיע זמנה והאלוהים עדיין "צריך לה". לדברים נימה אקטואלית ברורה לתקופתו של הדרשן, ויש בהם קריאה למתינות ולהנמכת קומה עד יעבור זעם (דבר שנראה אותו בעוצמה רבה עוד בהמשך היחידה שבה אנו עוסקים).

הקטע הבא (סימן יז) בנוי אף הוא בדגם הפתיחתא, אך כדי לא להאריך יתר על המידה נזכיר את מבנהו ונתאר בקצרה את תוכנו. הוא פותח בפסוק מתהילים לז, ז, "דום לה' והתחולל לו", ולאחר שהוא מתאר את מעלליו של עשו הרשע (הוא "מצליח דרכו"; "איש עושה מזימות" הנזכר באותו פסוק במזמור) הוא מדבר על חורבן המקדש ואומר כי אף ה' "ראה אותו מחריב את ביתו ושתק לו", ועל כן צריך גם עם ישראל להתאפק, כי "עד עכשיו מתבקש לו", לעשו, "שכר כיבוד אבותיו".

לאחר מכן (בסימנים יח-יט) מגיע הדרשן לעיסוק בהמשך הפסוק מספר דברים, "רב לכם סוב את ההר הזה, פנו לכם צפונה". את הסיפא של הפסוק הזה הוא דורש כהצבעה על הדרך הנכונה שבה צריך עם ישראל לילך בשעתו שלו:

אם ראיתם אותו [=את עשו] שמבקש להתגרות בכם, אל תעמדו כנגדו, אלא הצפינו עצמכם ממנו עד שיעבור עולמו, הוי "פנו לכם צפונה". א"ר יהודה בר שלום: אמרו לו ישראל: רבש"ע, אביו מברכו "על חרבך תחיה" (בראשית כז, מ), ואתה מסכים עמו ואומר לנו הצפינו עצמכם מפניו? ולהיכן נברח? אמר להן: אם ראיתם שמזדווג לכם – ברחו לתורה, ואין 'צפונה' אלא תורה שנאמר: "יצפון לישרים תושיה"¹³ (משלי ב, ז).

לימוד התורה הוא המפלט, הוא המקלט שבו ימתינו עם ישראל עד שיעבור עולמו של עשו, עד שיגיע השכר על כיבוד אבותיו לכדי גמר, גם אם נמשך הדבר דורות רבים, שהרי אלוהים "עושה חסד לאלפים" לשומרי מצוותיו. במשנה ממסכת פאה, שצוטטה בראש הפתיחתא בשאלת הלכה שהובאה לעיל, אף נאמר מפורשות כי "אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא: כיבוד אב ואם וגמילות חסדים והבאת שלום בין אדם לחבירו ותלמוד תורה כנגד כולם", ואם כיבוד אב ואם הועיל לו לעשו – תלמוד תורה, שהוא כנגד כולם, יועיל אף יועיל לעם ישראל הנרדף בידי צאצאיו של עשו.

13. על תושייה ככינוי לתורה ראו, למשל, סנהדרין כו ע"ב וכמוהו עוד.

ומסיימת היחידה דנן, כמנהגן של יחידות דומות במדרש דברים רבה, בהבטחה משיחית ובדברי נחמה:

[סימן כ] "ואת העם צו לאמור אתם עוברים בגבול אחיכם בני עשו... אל תתגרו בם" (דברים ב, ד-ה). אמר לו הקב"ה: ולא לכם בלבד אני מצוה, אלא אף אתם צוו לבניכם. אמר הקב"ה למשה: אף אתה צוה לראשי הדורות שיהיו נוהגין בו בכבוד, הוי "ואת העם צו לאמר".

לא רק משה ולא רק דוד אלא כל ראשי הדורות וכל בני ישראל חייבים לנהוג כבוד ב'עשו', עד שתעבור שעתו. ומתי יארע דבר זה? ממשיך הדרשן ואומר:

אמר רבי שמואל בר נחמן: כשעמד עשו עם יעקב, אמר לו עשו: יעקב אחי, נהלך שנינו בעולם הזה כאחת! אמר לו יעקב: "יעבר נא אדני לפני עבדך" (בראשית לג, יד). מהו "יעבר נא"? טול עולמך תחילה. מהו "ואתנהלה לאטי לרגל המלאכה אשר לפני ולרגל הילדים" (שם)? אמר לו... עד עכשיו יש לי להעמיד מלך המשיח, שכתוב בו "כי ילד יולד לנו" (ישעיה ט, ה). "עד אשר אבוא אל אדוני שעירה" (בראשית, שם) – אמר ר' שמואל בר נחמן: חזרנו על כל המקרא ולא מצינו שעמד יעקב עם עשו בשעיר, ומהו "שעירה"? אמר לו: עד עכשיו יש לי להעמיד שופטים ומושיעים להיפרע מאותו האיש [=מעשו], מנין? שנאמר (עובדיה א, כא) "ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו". אמרו ישראל לפני הקב"ה: רבש"ע, עד מתי משועבדים אנו בידו? אמר להם: עד שיבא אותו היום שכתוב בו: "דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל" (במדבר כד, יז), כשיצא כוכב מיעקב וישרף קשו של עשו, מנין? שנאמר "והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש ודלקו בהם ואכלום" (עובדיה א, יח). אמר הקב"ה: אותה שעה אני מופיע מלכותי ואמלוך עליכם, שנאמר (עובדיה א, כא): "ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו והיתה לה' המלוכה".

מתברר כי עדיין נוטל עשו את עולמו שלו, אך מובטח כי יומו של יעקב יגיע, כי הילד, הוא המשיח, ייולד וכי הנקמה באדום עוד תגיע שעתה. יחידת המדרש הארוכה שבה עסקנו מסתיימת בהבטחה לימים טובים יותר, ובלבד שבהווה יצפין עם ישראל עצמו בתורה, ייסוב את ההר ולא יילחם בחזקים ממנו. כוחם של הדברים יוצא בראש ובראשונה לתקופתו של הדרשן, המאות הראשונות

לספירה המקובלת, תקופת רומי או ביזנץ. על כך שעשו משמש בדברי המדרש פעמים רבות ככינוי למלכות הגדולה והאדירה בת זמנם ניתן ללמוד גם מקטע נוסף במדרש דברים רבה:

ולא שימש אדם את אבותיו וכיבדן כשם שכבד עשו לאביו, שכשהיה נכנס לשמש את יצחק אביו היה לובש בגדים נאים ונכנס לשמשו בהם, לכך זכה למלכות. (דברים רבה [מהדורת ליברמן], דברים כג)

המלכות הנזכרת כאן במפורש היא מן הסתם רומי, שנעשתה לימים ביזנץ, משהפכה המלכות למינות. זיהוי זה של עשו ברומי-ביזנץ-הנצרות קדום הוא¹⁴. יסודו באמונתם של חכמים כי אין לך דבר שאינו נרמז במקרא, ואי אפשר לה לתופעה היסטורית כבירה ועצומה כמו האימפריה הרומית האדירה שלא תהא נזכרת בספר הספרים. בדמותו של עשו וביחסיו המורכבים עם אחיו יעקב מצא המדרש, לאורכו ולרוחבו, בסיס מוצק לזיהוי זה. כהשערה אני מבקש לומר, כי תחילה (עוד בימי הבית השני) זוהה כעשו דווקא בית הורדוס האדומי, שלא נחה דעתם של חכמים ממנו אף שהיה שייך בדרך זו אחרת לעם ישראל, מעין האח הבלתי-ראוי עשו. מאוחר יותר, עם ירידת בית הורדוס והמרתו בשלטונם הבלעדי של נציבי רומי, תפסה מלכות רומי את מקומו של בית הורדוס בדימוי זה, דבר שהועצם, גדל והעמיק עם עליית הדת הנוצרית, אף היא מצאצאי עם ישראל, אח בלתי ראוי, ועם זאת אח.

משעה שהזיהוי בין רומי-נצרות לעשו נעשה מקובל על כל הדרשנים ועל קהל שומעיהם, הלכו ופיתחו את קריאתם בסיפורי יעקב ועשו, ובהזכרותו של עשו בספרים אחרים במקרא, כדי לטפל באמצעותם בשאלות זמנם, כגון בשאלת היחס הראוי שצריך לגלות כלפי המלכות, או הקיסר, כפי שעולה מן הסיפור הבא שעניינו בנשיא ישראל, רבי יהודה הנשיא:

רבינו אמר לר' אפס: כתוב חד איגרא מן שמי למרן מלכא אנטונינוס. קם וכתב "מן יהודה נשיאה למרן מלכא אנטונינוס", נסתה וקראה וקרעה וכתב "למרן מלכא מן יהודה עבדך". אמר לו: רבי, מה את מבזה בכבודך?! אמר ליה: מה אנא טב מן סבי, לא כך אמר: "כה תאמרן לאדני לעשו כה

14. ראו: G.D. Cohen, "Esau as Symbol in Early Medieval Thought", in: Jewish Medieval and Renaissance Studies, Cambridge Ma 1967, pp. 19-48.

אמר עבדך יעקב" (בראשית לב, ה). [ותרגומו: רבינו אמר לר' אפס: כתוב איגרת אחת בשמי לאדוננו המלך אנטונינוס. קם וכתב "מיהודה הנשיא לאדוננו המלך אנטונינוס". לקחה וקראה וקרעה וכתב "לאדוננו המלך מיהודה עבדך". אמר לו: רבי, האם אתה בז לכבודך? אמר לו: האם אני טוב מזקני, לא כך אמר יעקב וכו']. (בראשית רבה עה, ה)

לענייננו כאן, בא הדבר לביטוי בדיוניהם של חז"ל בשאלת רשע וטוב לו, שאלת הצלחתה המרשימה של האימפריה הרומית. אחת התשובות שנתנו לשאלה זו היא זו שבה אנו עוסקים: רומי עדיין נהנית מן השכר שזכה לו עשו בשל כיבוד הורים מופלא, ללמדך שישנם דברים אשר אדם אוכל את פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לצאצאיו ולצאצאי-צאצאיו לעשרות דורות.

לא שבחים רבים מצאו חכמים בעשו. הטינה כלפי מלכות רומי היתה כה רבה עד שהדרך שבה תיארו את בכורו של יצחק היתה בדרך כלל עוינת¹⁵. בכל זאת מצאנו גם מעט דברים שנאמרו בשבחו של עשו באגדה¹⁶ וראש וראשון להם עניין כיבוד ההורים שהצטיין בו, כגון מאמר זה, הקובע כי מכל המצוות כולן קיים עשו רק את זו:

והלא דברים קל וחומר: ומה עשו שאין בידו אלא מצווה אחת, שכבד את אביו, היו מלכים ושלטונים רצים להידבק בו – על אחת כמה וכמה שהיו רצים להידבק ביעקב הצדיק שקיים את התורה כולה, שנאמר "ויעקב איש תם יושב אהלים" (בראשית כה, כז). (ספרי דברים, פיסקה שלו)

וכיצד קיים עשו את כיבוד הוריו? גם זאת יודע המדרש לתאר:

15. עירית אמינוף הראתה בצורה משכנעת, עד כמה מעטים הם דברי השבח שתלו חכמים בדמותו של זה, בהשוואה לביקורת שהטיחו בפניו וההאשמות הכבדות שהאשימוהו, כגון ש"חמש עבירות עבר עשו הרשע באותו היום [=ביום שבו מכר את בכורתו ליעקב]: בא על נערה מאורסה והרג את הנפש וכפר בתחיית המתים וכפר בעיקר וביזה את הבכורה, ועוד שתאב [מאוחר יותר] למיתת אביו וביקש להרוג את אחיו" (שמות רבה א, א)

16. ראו גם מאמרה של עירית אמינוף, "שבחו של עשו באגדה הארץ ישראלית", עלי שיח 19-20 (תשמ"ד), עמ' 224-229. חלק מן הדוגמאות המובאות להלן – משלה הן.

"בן יכבד אב" (מלאכי א, ו) – זה עשו, שכיבד אביו הרבה, שהיה יוצא לשדות וצד ציד ומביא ומבשל ומכניס ומאכיל לאביו בכל יום. (שמות רבה מו, ד)

גם המאמר שיובא להלן מזכיר את כיבוד ההורים של עשו. הוא תולה את חששו של יעקב ממפגשו עם אחיו בעובדה שיעקב הכיר שיש ביד אחיו מצווה חשובה שהוא, יעקב, לא מילא כראוי, בצד מצווה נוספת, מצות ישיבת ארץ ישראל:

אמר (יעקב): כל השנים הללו ישב (עשו) בארץ ישראל, תאמר שהוא בא עלי מכוח ישיבת ארץ ישראל? כל השנים הללו הוא כיבד את אביו, שמא בא עלי מכוח כיבוד אב ואם? (בראשית רבה עו, ב)

והדברים רחבים¹⁷. מכולם עולה תמונה ברורה הנוצרת מקריאה רגישה של חכמים במקרא מכאן ומנסיונם להסביר את המציאות הקשה שבה חיו מכאן, על יסוד תפיסת הצדק האלוהי השליט בעולם. עם זאת, משתרגת בדברים גם נימה של אופטימיות. שכר המצווה היחידה של עשו איננו נצחי, ועוד יבוא יומה של מלכות רומי ליפול לפני בני יעקב.

כיבוד הורים היא מן המצוות הנעלות, והכללתה בעשרת הדיברות איננה דבר של מה בכך. מתברר כי עיסוקם הרב של חכמים במצווה זו, בהלכה ובאגדה, סייע להם לא רק להחדירה לתודעת שומעי לקחם, אלא גם, בין השאר, להבהיר להם את המציאות הקשה שבה היו שרויים, להצביע על יסוד הנחמה המובטחת המעוגן במציאות זמנית וחולפת זו, ובדיעבד אף לחזק את דברי הטפתם לקיומה של המצווה, שכן אם למכעיסיו כך – לעושי רצונו על אחת כמה וכמה!

17. כגון אוסף המקורות המרשים שריכז ח"י אברמוביץ, הדברה החמישית – אוסף פסוקי המקרא ומפרשיו, הלכות ואגדות בענין כבוד אב ואם בחייהם ובמותם ומקורות הקדיש, ירושלים 1971.